

ԳԱՅԱՆԵ ԹԵՐԶՅԱՆ

ՀԱՂԲԱՏԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Բանալի բառեր՝ Մատենադարան, ձեռագիր, Ավետարան, գրիչ, ստացող, հիշատակարան, Դավիթ Քոբայրեցի, Վարդան Արևելցի:

Հաղբատի գրչության կենտրոնը Ժ-ԺԲ դդ.

Ժ-ԺԱ դարերը ենթադրաբար կարելի է համարել Հաղբատի գրչության կենտրոնի ծաղկման ժամանակաշրջան, սակայն ձեռագրերը մեզ չեն հասել, ուստի այդ դարերի գրչության կենտրոնի մասին շատ քիչ բան գիտենք: Բայց այլ վայրերում գրված մի շարք ձեռագրերից և հայ պատմագիրներից տեղեկանում ենք, որ այս ժամանակ արդեն մեծ հռչակ էր վայելում Հաղբատի դպրոցը, մատենադարանը՝ շնորհիվ Հովհաննես Սարկավագի, որի գործունեության շրջանում մեծ զարգացում ապրեց նաև Հաղբատի գրչության կենտրոնը: Նա ջանք չէր խնայում գտնելու թարգմանչագիր հին ձեռագրեր և դրանք սրբագրելու, լրացնելու և ընդօրինակելու: Դրա վառ ապացույցներն են Սաղմոսարանի և Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայության» գրքի ճշգրիտ օրինակները, որոնցից հետագա դարերում օգտվել են բազմաթիվ գրիչներ. «Ես՝ Յովհաննէս նըւստ Գառնեցի... ճանապարհ արարեալ գնացի ի մայրաքաղաքն մենաստանից ի Հաղբատ եւ գտի գթած ի թարգմանչացն սաղմոսարան, զոր առեալ վարդապետին /// Յովհաննու, որ Սարկաւագ կոչիր... Եւ նա սերմանեաց զայս ուղիղ եւ զուղորդ սաղմոս» (ՄՄ 5298, 2բ-3ա): Հետևաբար կարելի է վստահաբար ասել, որ այդ դարաշրջանում Հաղբատում ընդօրինակվել են տասնյակից ավելի ընտիր ձեռագրեր:

Հստ պատմիչներ Ստեփանոս Տարոնեցու, Սամուել Անեցու և այլոց՝ Հաղբատը հիմնադրվել է Սանահնից տաս տարի հետո, 976 թ., Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի կնոջ՝ Խոսրովանու թագուհու ջանքերով: Ինչպես Սանահնում, այնպես էլ Հաղբատում միաբանություն հաստատվեց, որի անդամներն ապրում էին ըստ «կանոնին սահմանադրութեան Սրբոյն Բարսղի, որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին հանդէպ միմեանց, միակրօնք ի տան Աստուծոյ՝ արանց 500-ից»¹:

Հաղբատի գրչության կենտրոնի պատմության մասին տեղեկանում ենք 999 թ. Սիմեոն գրչի ընդօրինակած «Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի, եփրեմի և Յովհաննու Ոսկեբերանի առաքելոյց» (Վնտկ. 953) ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանից:

¹ Ստեփանոս վարդապետի Տարօնեցոյ, Պատմութիւն Տիեզերական, Փարիզ, 1859, էջ 167-168:

Միմեոն գրչին, սակայն, առաջին անգամ հանդիպում ենք Սանահնում, որտեղ 972 թ. ընդօրինակել է Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնավորաց» գիրքը: Այնուհետև նրան տեսնում ենք որպես Հաղբատի առաջին վանահայր. «Եւ առաջնորդ Սանահնի՝ Յովհաննէս գիտնական այրն Աստուծոյ, իսկ Հաղբատոյ՝ Միմէոն ճգնագգեաց ծառայն Քրիստոսի»²: Հայր Միմէոնի անվանը հանդիպում ենք նաև Հաղբատի Ս. Նշանի հյուսիսային պատի արձանագրութեան մեջ. «Ի Նն. (991) թևակ(անութեանս) Միմեոն հայր եւ Տիրանուն երեց շինեցար զեկեղեցիս փրկութեան Սիբատա եւ Գուրգենա»³: Ըստ Ա. Մաթևոսյանի՝ այս Տիրանուն երեցը վերոնշյալ ձեռագրի կազմող Տիրանունն է, ում Միմէոնը խնդրում է «անմոռաց ունել»⁴:

Ինչպես վերը նշեցինք, ձեռագիրն ընդօրինակվել է 999 թ. Հայոց Սարգիս Ա. կաթողիկոսի և Սենեքերիմի թագավորութեան օրոք «ձեռամբ Միմեոնի վարդապետի և նուաստ կրանաւորի»⁵: Սա համարվում է թղթյա երկրորդ հայկական հնագույն ձեռագիրը⁶. «Գրողն աղքատ քարտէս կոչէ, որպիսի հնութեամբ հայ գիր ի թղթի վերայ՝ ոչ գիտեմք այլուր յայտնեալ, և զի նորածեւ իմն են և տառքն, զորս գրողն խոնարհութեամբ անհեղեղ գիր համարի»⁷:

Ձեռագրի ստացողը նույն Միմէոն գրիչն է, որը մանկությունից ցանկանում էր ունենալ եփրեմ Ասորու Հին ու Նոր կտակարանների մեկնությունը: Նա շատ ջանք է թափել, երկար ժամանակ տեղից-տեղ գնացել, և վերջապես գտել է այդ մեկնության ստույգ և հին օրինակը: Դրանով չբավարարվելով, նա զանազան տեղերից փնտրել-գտել է նաև Հովհան Ոսկեբերանի համառոտ մեկնությունը. «Եւ գրեցաւ գիրս տեառն եփրեմի՝ որպէս յառաջն ասացի՝ յԱղբագ գաւառի ի տանն Արծրունեաց, եւ զերկրորդ գիրքս՝ ի Կոգովիտ գաւառն՝ ի տանն Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանի»⁸: Միմէոն գրիչն այն կտակել է իր սերունդներին. «զի նոր կտակ կարգեցի այնոցիկ, որք զկնի իմ վայելեն զսա և լուսաւորին: Բայց, ավաղ, թէ և յանգիտաց անկեալ ի ձեռս անարգաբար և ընդ վայր հարկանի... Այլ դու, ով այր դու Աստծո, գիտեայ զինչ է սա և ուսիր, և ծանիր զաշխատությունս իմ և մի ապախդ առնէր զվաստակդ իմ, զոր ձրի վայելես զկնի իմ»⁹:

² Նույն տեղում, էջ 168:

³ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 141-142:

⁴ Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, «Հաղբատի գրչության կենտրոնը», էջմիածին, 1971, էջ 44:

⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեան, Բ. Ը., Վեներիկ, 1998, էջ 403-4:

⁶ Թղթյա առաջին հնագույն ձեռագիրն է ՄՄ 2679 (981 թ.):

⁷ Ղ. Ալիշան, Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վեներիկ, 1890, էջ 497:

⁸ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Ը., էջ 405:

⁹ Նույն տեղում, էջ 406:

Ձեռագիրը, գրչութիւնից որոշ ժամանակ անց, հայտնվում է Անիի արքունի գանձարանում, որտեղ անուշադրութիւն մատնված վիճակում այն գտնում է Սարգիս վարդապետը¹⁰ և թողում հիշատակագրութիւն. «Յամի յորում էր Հայ թուականն ՆՂ (1041) եւ վճարեցաւ ի մարդկանէ արքայն Հայոց մեծիմաստն Յովհաննէս, գտի ես՝ Սարգիս վարդապետ, զգիրս զայս յարքունական տան գանձուն, անգեալ յանկեան միում, անայցելու թափառեալ թաւալէր յաճին յատակին, եւ գրեթե լացի լռելեան, իսկ իմ հագեցեալ խնամով ի գրանոցին, եւ ըստ սովորական մեր ախորժակացս զյոքունս բացեալ ի բանսն բերկրեի եւ սա զատուցեալ յնկերացն կայի կարաւտ ձեռին առ ինքն կարկառելոյ, զոր ապա առեալ իմ ընդ իս տարա, հանել ի բանդէն: Արդ, մաղթեմ ձեզ ապագայիցդ աղաւթիւք զիս յիշեսջիք, որք ի գիրս յայս հայիք եւ վերձանէք»¹¹: Ապա, 1154 թ. ձեռագիրը ստանում է Գրիգոր Տուտեորդին և իր ձեռքով կազմում: 1378 թ. Աթանասն ու իր եղբայրը գնում են ձեռագիրը և Խաչատուր երեցի ձեռքով նվիրում Մեծ վարդապետ Հովհաննէս Որոտնեցուն. «որ ունի զվիճակս Հաղթատայ եւ է սպասաւոր սուրբ Նշանին... եւ զանարժան ծառայից ծառէս զԽաչատուր էրէցս, որ էս բարի բանիս միջնորդ եղայ, յիշեցէք ի Քրիստոս»¹²: Ժէ. դ. գրված մի այլ հիշատակարանից ենթագրում ենք, որ ձեռագիրն այդ ժամանակ գտնվել է Թադեոս առաքյալի վանքում. «Իգնատիոս նուաստ ոգի, մեղօք լցեալս Յամթեցի, եկի ի վանքն սրբազանի, Առաքելոյն Թադէոսի, ի ծառայութիւն իմոյ վեհի, Իսահակայ վարդապետի»¹³: Այսպիսով, երկար դեգերումներից և բազում նշանավոր տերեր ունենալուց հետո, ձեռագիրն իր վերջին հանգրվանն է գտնում Վենետիկի Մատենադարանում:

Կարինեան ցուցակում 1535 թվահամարի տակ մի հնագույն Շարակնոցի մասին գտնում ենք հետևյալ գրութիւնը. «Գրեալ ի մագաղաթի ի վանս Հաղթատայ ի Հայրապետութեան Պետրոսի Ա. Գետադարձ կաթողիկոսի, ի Յովհաննէս գրչէ ի թուին Հայոց ՆԿԸ-1019, ունի զյիշատակարան»¹⁴: Կարինեան ցուցակի այս համարը համապատասխանում է արդի ՄՄ 1577 ձեռագրին (ԺԳ դ.): Էջմիածնի մատենադարանում օգտագործվող այս նույն ցուցակի օրինակի միևնույն էջի լուսանցքում Սահակ վարդապետ Ամատունին տվել է հետևյալ ծանոթագրութիւնը. «Ծայրէ ծայր յիշեալ Շարականը շրջեցի, թերթեցի, բայց և այնպէս չգտայ ո՛չ Պետրոս Գետադարձ հայրապետի անունը և ո՛չ ՆԿԸ թուա-

¹⁰ Սարգիս վարդապետ Անեցին եղել է ԺԱ. դ. Անիի կաթողիկոսարանի նշանավոր վարդապետներից մեկը, մատենադարանապետը, Գրիգոր Մագիստրոսի ուսումնակիցն ու բարեկամը (տե՛ս Կ. Մաքևոյան, *Անի*, Էջմիածին, 1997, էջ 45, 113):

¹¹ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ*, հ. Ը., էջ 407:

¹² Նույն տեղում, էջ 408:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Գ. Շահնազարեան, *Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, Թիֆլիս*, 1868, էջ 174:

կանը, որի մասին պետք է ենթադրել կամ այսպիսի Շարական եղել է, սակայն ժամանակին փոխարինուել է սորա հետ, և կամ թէ ցուցակ կազմողի սխալանց արդիւնք է դա»¹⁵:

Ներսէս վրդ. Տեր-Միքայելյանը նույնպես եկել է այն եզրահանգման, որ 1019 թ. գրված ձեռագիրը չի կարող լինել ՄՄ 1577, և որ կա՛մ այդպիսի ձեռագիր եղել է Կարինեան ցուցակը կազմելու ժամանակ, բայց մի քանի տարի հետո կորել է և փոխարինվել մեկ այլ Շարակնոցով և կա՛մ, ինչը հողվածի հեղինակն ավելի հավանական է համարում, շփոթմունք է եղել և այդպիսի հնագույն Շարակնոց չի եղել¹⁶: Մենք հակված ենք այն կարծիքին, որ այդպիսի ձեռագիր եղել է, և ինչ-ինչ պատճառներով անհետացել, այլապես Կարինեան ցուցակի կազմողը չէր կարող հորինել գրչության թվականը, ընդօրինակության վայրը և Պետրոս Գետադարձի ու գրչի անունները:

Արդեն ԺԲ դ. Հաղբատը հայտնի էր իր մեծ գրադարանով, ուր կարելի էր գտնել տարբեր բովանդակության ձեռագրեր: 1173 թ. Բարսեղ Կեսարացու ճառերն ընդօրինակած Սարգիս գրիչը հետևյալն է գրում. «քանզի թէ յանփոյթ առնելոյ առաջնոյն և թէ ի չպատահելոյ ժամու դիտաւորի, ոչ գրեալ և ոչ ստացեալ ումեք զայս գիրս, ամենափարթամ գանձարանս այսմ ուխտի ոչ ունէր զսա, որոյ թերութիւն զիւրն խնդրէր լրումն»¹⁷:

ԺԲ. դ. Հաղբատի գրչության կենտրոնից մեզ է հասել մոտ վեց ձեռագիր՝ ՄՄ 777, ՄՄ 2606, ՄՄ 5602, Վնտկ. 251, Վնտկ. 352 և Վնտկ. 452:

Վնտկ. 251 ձեռագրի գրչության թվականը ցուցակում դրված է ԺԲ. դ. (1169-1173 թթ. ընթացքում)¹⁸: Սարգիս գրիչը Հաղբատում ընդօրինակել է Բարսեղ Կեսարացու ճառերը: Նրա մասին կենսագրական տվյալներ չկան, բացի նրանից, որ եղել է Հաղբատի վանքի միաբան: Նա իրեն կոչում է «նուաստ գրիչ և տխմար և յետին աշակերտի եկեղեցւոյ սրբոյ ուխտիս»՝ խնդրելով. «չլինել մեղադիր տգիտութեան իմոյ և յիշատակի թերեւս արժանի համարել զիս»¹⁹: Այդ ժամանակ վանքի վանահայրն էր Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, որն «ըստ կանխանկատ գիտութեան վերնոյ դիտմանն՝ եկեալ ի գաւառէն Խաչենոյ, եղև ըստ աջողելոյ Հոգւոյն Աստուծոյ վերատեսուչ համայն քրիստոնէից Հայոց»²⁰, իսկ կաթողիկոսը՝ Ներսես Շնորհալին (հետևաբար ձեռագիրը ստեղծվել

¹⁵ Ներսէս վրդ. Տեր-Միքայելյան, «Էջմիածնի Մատենադարանի հնագույն ձեռագիր շարականները», *Արարատ*, 1909 (10-11), էջ 866:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 864-872:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., էջ 207:

¹⁸ Ըստ Հ. Ահաոյանի՝ ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1172 թ., տե՛ս Հ. Ահաոյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 395:

¹⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ., յօրինեց Հ. Բարսեղ վ. Սարգսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 1268:

²⁰ նույն տեղում, էջ 1267:

է մինչև նրա մահը՝ 1173 թ.): Ձեռագիրը ընդօրինակվել է Բարսեղ եպիսկոպոսի պատվերով, հիշատակվում է նաև կազմողի՝ Հովսեփ վարդապետի անունը:

ԺԲ. դ. Հաղբատի նշանավոր վարդապետներից է Դավիթ Քոբայրեցին: Նա հեղինակ է մի շարք գործերի (մեկնություններ, լուծմունքներ և այլն), աշակերտն է եղել Վարդան Հաղբատեցու և Պետրոս վարդապետի: Նրա ծննդյան և մահվան թվականները հայտնի չեն: Ըստ Լ. Մելիքսեթ-Քեկի՝ նա մահկանացուն կնքել է Լոռու ժողովից առաջ. «Ուրեմն՝ 1205 թվականը համոզված կարելի է ընդունել իբրև նրա մահվան թվական»²¹: Թաղված է Հաղբատում:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում է պահվում Դավիթ Քոբայրեցու երկու ձեռագիր, որոնցից մեկի (ՄՄ 5602) հեղինակն ու գրիչն է նա: Բնագիրն է «Մեկնութիւն ճառից Գրիգորի Աստուածաբանի եւ Գրիգորի Նիւսացույ»: Ձեռագիրը գրվել է 1178 թ., գրչության վայրը, ինչպես Գարեգին Հովսեփյանն է ենթադրում. «պետք է լինի Հաղբատում, յամենայն դէպս Լոռուում»²²:

Դավիթ Քոբայրեցու երկրորդ ձեռագիրը (ՄՄ 2606) Մխիթար Գոշի «Մեկնութիւն մարգարեութեանն Երեմիա» գործն է, ընդօրինակել է 1198 թ., հավանաբար Հաղբատում²³: Ձեռագրի առաջին գրիչը Առաքյալն է, ապա շարունակել է Դավիթ Քոբայրեցին. «զի անպարապ եղեալ իմոյ անձին ի ժամանել եւ գրոշմել զսա, այլ եւ այլ ոմն տխմարաց ետու գծել եւ ապաշաւ ունիմ, թեպէտ եւ ուղղեցի յետոյ: Արդ, որք ընդարիւնակէք, ընդ ախմարացն գիծս զգուշութեամբ հայեցարո՛ւք եւ ուղղեցէ՛ք՝ զոր ինչ սխալ գտանի»²⁴:

1195 թ. Խաչատուր աբեղան Հաղբատում ընդօրինակել է մի ձեռագիր՝ Վնտկ. 452²⁵: Նա Հաղբատի միաբան էր, Վարդան Հաղբատեցու աշակերտը, որի վարքը համառոտ ներկայացնում է հիշատակարանում: Ձեռագրի նախագաղափար օրինակը նա վերցրել էր Դավիթ վարդապետից²⁶ և շարադրել «ի շահ աւգտութեան մանկանց եկեղեցոյ», անարվեստ և անվարժ գրով, «զի սէր փափագանացս ստիպեալ հարկեցոյց զիս եւ կարիս առաւել յորդորեաց, մանաւանդ համբաւ իմաստիցն Եփրեմի, որ ոչ միայն ինձ, այլ եւ ամենեցուն է

²¹ Ասոն Մելիքսեթ-Քեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» և նրանց ինքնությունը, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 196:

²² Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Կ. Ա, Անթիլիաս, էջ 469:

²³ Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Հաղբատի գրչության կենտրոնը, էջ 46:

²⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Կ. Ը, խմբագրութեամբ Գեորգ Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013, էջ 682:

²⁵ Ձեռագիրը բովանդակում է Եփրեմ Ասորու գործերը, մինչև 1714 թ. գտնվել է Հաղբատում, այնուհետև 1831 թ. Եփրեմ վրդ. Սենթեանցն այն ուղարկել է Վենետիկ:

²⁶ Ըստ Անատյանի՝ սա Դավիթ Քոբայրեցին է, որը Հաղբատում ունեցել է Խաչատուր անունով աշակերտ. տե՛ս Հ. Անատյան, Հայոց Աձնանունների բառարան, Կ. Բ, Երևան, 1944, էջ 40:

ցանկալի, առաջնոցն եւ վերջնոց, որ եւ այժմս են»²⁷: Մեկ այլ տեղում գրիչը դժգոհում է նյութից. «գրեցի գիրս զայս խոշոր եւ անյարմար՝ յանպիտան նիւթի», ինչպես նաև «Գիրս խոշոր է, նիւթս տկար, գրաւղս ապիկար, ձեռնս անկար, միտքս խաւար ու լոյս չտայր»²⁸: Որպես իր հոգևոր հայր հիշատակում է Պետրոս ծերունուն, ինչպես նաև իր ուսումնակից և հոգևոր եղբայրներին՝ Սարգսին, Հովսեփին և Միքայելին:

Մեկ այլ ձեռագիր (Ժողովածու, Վնտկ. 352), ընդօրինակվել է Հաղբատում ժԲ դարում²⁹: Գրչության թվականն անհայտ է, սակայն քանի որ տեր Բարսեղը առաջնորդ է եղել 1173-1189 թթ. ընթացքում և գիրն էլ հին բոլորգիր է, Ա. Մաթևոսյանը հիշատակարանը գետեղել է ժԲ դարի բաժնում³⁰: Ընդօրինակողն է Գրիգոր գրիչը՝ Հաղբատի առաջնորդ տեր Բարսեղի օրոք: Նա նաև ստացողն է, որ բազում փնտրտուքներով գտել և ի մի է հավաքել սուրբգրային մեկնությունները. «սկիզբն արարուք զԱրարածոց մեկնութիւնն, զոր ոմն ի վարդապետաց եկեղեցւոյ համառոտեալ էր: Ընդ նմին եւ զՂեւտականն... զի այլ լաւ ոչ գտաք արինակ, զի թեպէտեւ շատ ի խնդիր եղաք»³¹: Ձեռագիրը Հաղբատավանքի աշակերտների համար դասագիրք է ծառայել:

ԺԲ դարից մեզ է հասել մեկ այլ ձեռագիր ևս՝ ՄՄ 777, որի գրչության վայրը Ա. Մաթևոսյանը համարում է Հաղբատը³²: Ժողովածու է, որ բովանդակում է մասնավորապես Հովհաննես Սարկավագի գործերը: Գրիչն անհայտ է, հավանաբար՝ ուխտի միաբան: Գրչից մեզ է հասել հետևյալ հիշատակարանը. «Այս բանք քերդողականք ասացեալ մեծի պուէտիկոսին Սարկաւագին, որ ի տիեզերահոչակ ուխտին Հաղբատ, գտի ես նուաստ ոմն ի մանկունս եկեղեցւոյ: Արդ, մի՛ որ յանդգնեալ իշխեսցէ յաւելուլ կամ պակասեցուցանել ի բանից կամ ի տանց եւ յարուեստից, զի եւ մեք ոչ իշխեսցաք յաւելուլ եւ պակասեցուցանել՝ զոր ինքնին իւրով ձեռամբն գրեալ էր: Եւ ըստ այսմ արինակի էր կտակն, յորում էր սա, սկիզբն եւ կատարածն եղծեալ: Եթե գտցես ուրեք՝ զբովանդակն գրեա եւ զմեզ յիշեա ի Տէր»³³:

²⁷ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Ը, յօրինեց Ս. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1998, էջ 252:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 253:

²⁹ Ձեռագիրը 1858 թ. բերվել է Սուրբ Ղազար Ներսես վրդ. Սարգիսեանի ձեռքով:

³⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., էջ 315:

³¹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. Ը, յօրինեց Ս. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 126:

³² Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., էջ 322:

³³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Բ. Գ, կազմեց՝ Ս. Եգանեան, Երևան, 2007, էջ 684:

Հաղբատի գրչութեան կենտրոնը ժ. Գ. դ.

ժ. Գ. դ. կարելի է համարել Հաղբատի գրչութեան կենտրոնի համար լավագույն ժամանակաշրջաններից մեկը, որից մեզ համեմատաբար շատ մոտ տասն ձեռագիր է հասել՝ ընդօրինակված 1207-1296 թթ.:

ժ. Գ. դ. Հաղբատում ընդօրինակվել է մի Շարակնոց՝ ՄՄ 1577, Հովհաննես գրչի ձեռամբ, ուխտի առաջնորդ տեր Աստվածատուր արքեպիսկոպոսի օրոք: Հիշատակարանում թվականի տեղը բաց է թողնված: Ոսկեանն այն թվագրում է 1283 թ.³⁴: Հայտնի են Հովհաննես գրչի ծնողների՝ հոր՝ Սայինի, մոր՝ Նուիկի, եղբայրների՝ Սամուելի, Մանուելի, Հովհաննեսի, եղբորորդու՝ տեր Բարդուղիմեոս նորընծա արքեպիսկոպոսի, որ ձեռագրի ստացողն է, նրա եղբայրների՝ Կարապետի և Հերապետի և իրենց մոր՝ Հոռոմոսի անունները: Հիշատակում են վանքի միաբանների անունները. տեր Դանիել վարպետ, տեր Մարտիրոս, տեր Գրիգոր, տեր Մանուել, տեր Մկրտիչ, տեր Խաչատուր, տեր Կարապետ եկեղեցապանի, Հովհաննես գրչի աշակերտ տեր Ներսես և այլք:

ՄՄ 194 ձեռագիրը՝ «Մասունք Աստուածաշնչի», ընդօրինակվել է 1207 թ. Հաղբատում³⁵: Գրիչն Առաքել քահանան է, ստացողը՝ Յունան քահանան: Գրչի մասին կենսագրական տվյալներ չկան, միայն հայտնի է, որ սպասավորել է Հաղբատի վանքում Հովհաննեսի առաջնորդության օրոք. «Գրեցաւ խոշորագիր գրով գիրքս այս ձեռամբ նուաստ եւ ամենամեղ քահանայի Առաքելոյ ի սուրբ եւ ի հոշակաւոր ուխտս ... (քերուած՝ «Հաղբատ»), ընդ հովանեաւ Սրբոյ Նշանիս եւ մարտ լուսոյ Կաթողիկէի, // (254ա) յառաջնորդութեան սուրբ հայրապետիս մերո տեառն Յոհանիսի, ի թուիս Հայոց ՈԾՁ (1207)»: Ձեռագիրը ընդօրինակել է ստույգ և ճշգրիտ օրինակից. «Թեպէտ և ես ախմար էի, զի ոչ մտահաճութեամբ է ընտրեալ, այլ ի բազում աւրինակաց ընտրեալ և վկայեալ ի գիտնականաց եկեղեցւոյ»³⁶, 254ա թերթում մանր գրով ավելացնում է գրիչը: Ստացողը Հունան քահանան է, որը խնդրում է հիշել իր ծնողներին և եղբայրներին: 1209 թ. նրա պատվերով ձեռագիրը կազմել է Սուքիասը³⁷:

³⁴ Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքեր, Վիեննա, 1960, էջ 231:

³⁵ Գրչութեան վայրը ջնջված է, և Ա. Մաթևոսյանը ձեռագրի գրչակենտրոն է համարում Հաղբատը:

³⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1984, էջ 835:

³⁷ Հետագայում ձեռագիրը մի քանի ստացող է ունեցել: 1332 թ. այն ստանում է Գաստակերտի սուրբ ուխտի միաբան Սարգիս արեղան և նվիրում սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի ուխտին: Հիշատակարանում հիշատակվում է Սարգիս արեղայի հորեղբոր՝ Գրիգոր ֆահանայի և իր եղբայրների՝ Խոնգաղեղի և Սիրականի անունները: Հետագայում Տիմոթեոսը ձեռագիրը նորից նվիրում է Հաղբատի վանքին, որտեղ մնացել է հավանաբար մինչև 1720 թ., ապա բերվել Սբ. էջմիածին:

Հաջորդ ձեռագիրը, որ ընդօրինակվել է 1211 թ., Հաղբատի նշանավոր Ավետարանն է³⁸ (ՄՄ 6288): Գրիչը Հակոբն է, նրա մասին կենսագրական տվյալներ չկան: Նա մի քանի փոքրիկ հիշատակություններ է թողել, որոնցից մեկում դժգոհում է ցրտից՝ «Մ, հոր ցուրտս նեղեաց»³⁹, մյուսում հիշատակում է Սահակ ստացողի անունը, որն աշակերտել է Հաղբատի վանքում. ծնունդով Անի քաղաքից՝ Ռովմանոսի և Կատայի որդին, նրա եղբայրներն էին Իպատոսն ու Առաքելը: Հիշատակվում են նաև Սահակի հոգևոր ծնողի՝ Սարգսի, ինչպես նաև Հակոբոսի ու Վարդի անունները, որոնք, հավանաբար, Հաղբատի միաբաններից են եղել: Ձեռագիրը գրվել է Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննեսի, Հայոց Լևոն Բ թագավորի, Վրաց Գեորգի թագավորի ու Զաքարեի սպարապետության օրոք. «յորոց յաւուրս ժամանակաց յոլովս կատարեաց Աստուած յաղթութիւն ի բազում տեղիս»⁴⁰:

Հիշատակարանից կարելի է ենթադրել, որ Սահակ ստացողը ձեռագիրը նվիրել է իրենց ընտանիքի կառուցած Արջուառճի սուրբ ուխտին. «զբովանդակ գոյք ծնողաց մերոց և եղբարց ծախեցաք և շինեցաք զաստուածաբնակ սուրբ եկեղեցիքս մերոց, և աւանդեցաք զսուրբ Աւետարանս յԱստուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մէնջ ի վանս Արջուառճի, որպէսզի սուրբ եկեղեցաւս և սուրբ Աւետարանաւս մեք և ծնաւորն մեր և եղբարք և ազգականաք զտաք ողորմութիւն է Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ»⁴¹:

Ձեռագրում բազմաթիվ հիշատակագրություններ են թողել Մարգարե ծաղկողը, Հովհաննեսը և Մխիթար Քոբայրեցիները. վերջինս որոշ սրբագրումներ է արել բնագրի մեջ և լուսանցքներում լրացնելով գրչի աչքից վրիպած բառերը. «զՄխիթար Քոբայրեցի յիշեա ի Քրիստոս, աղաչեմ, զուղղիչ»⁴²:

Ձեռագիրը կազմել է Հոռոմոսի վանքում Աբրահամը «հրամանաւ հաւր Մխիթարայ»⁴³:

³⁸ Ձեռագիրը նշանավոր է իր մանրանկարներով՝ երկու տերունական, չորս ավետարանիչների մանրանկարներ, տասը խորան, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր: Ձեռագիրը Արջուառճի ուխտում երկար չի մնում: 1223 թ. Սարգիս ֆահանան և Մխիթարը գնում են Ավետարանը և ընծայում Գանձասարի Մեծկողմանց եպիսկոպոսարանին, որտեղ այն մնում է երկար ժամանակ: 1323 թ. տեղի վանականը գնում է հնացած և մաշված Ավետարանը և կազմել տալիս Ստեփաննոս ֆահանային: 1383 թ. ձեռագիրը Մովսես ֆահանայի ջանքերով նորից կազմվում և նորոգվում է Սարգսի ձեռքով: Մեկ այլ հիշատակարանի համաձայն՝ 1497 թ. պարոն Ուլախաթունը հնացած ձեռագիրը կրկին նորոգել է տալիս Տիրավախին:

³⁹ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Ա. Մաթևոսյանը, Երևան, 1984, էջ 68:

⁴⁰ Նույն տեղում., էջ 71:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, էջ 68:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 72:

Հաղբատի Ավետարանը հատկապես նշանավոր է իր մանրանկարներով: Ձեռագիրը նկարազարդվել է Անիի Բեխենց վանքում Մարգարեի ձեռքով (իր վանահայր եղբայրիկին նա պատկերել է խորաններից մեկի լուսանցքում), որը նաև լրացումներ է կատարել ձեռագրում ու մի շարք հիշատակարաններ թողել, ուստի և իրեն անվանում է գրիչ և մանրանկարիչ⁴⁴:

Վնտկ. 5 ձեռագիրը Տոնապատճառ է, ընդօրինակվել է 1218 թ. Հաղբատի վանքում: Գրիչն իր մասին կենսագրական տեղեկություններ չի հաղորդում, միայն հայտնում է, որ քահանա է, և խնդրում շնորհադրել իրեն «խոշորագրութեան», այսինքն՝ անփույթ գրի և սխալների համար, քանզի. «անվարժ էի այսմ արհեստ»⁴⁵, իսկ մի այլ տեղ՝ «Իսկ ես որչափ կարացի, շարագրել ջանացի»⁴⁶: Բացի հիմնական հիշատակարանից, գրիչը թողել է մի շարք հիշատակագրություններ. «Աւաղ կորութիւն մտացս, զի պակասեաց բանս»⁴⁷, «Ողորմեա Տէր Յիսուս տուողի դեղոյս»⁴⁸, հիշատակում է նաև այդ օրը մահացած ոմն սարկավագի, ինչպես նաև ստացողներ Ստեփանոս վարդապետին և նրա եղբայր Սարգսին: Գրչութիւն աշխատանքներին իր օժանդակությունն է բերել նաև Սարգիս վարդապետը. «Ես՝ Սարգիս վարդապետս, որ մեծաւ աշխատութեամբ հաւաքեցի զսա»⁴⁹, հավանաբար սա վերոնշյալ Ստեփանոսի եղբայր Սարգիսն է:

Գլխավոր հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ ձեռագիրը ընդօրինակվել է Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննեսի օրոք և Իվանեի սպարապետութիւն ժամանակ: Հայտնի է նաև, որ ձեռագրի ստացող Ստեփաննոսը և նրա եղբայր Սարգիսը եղել են Իգնատիոս վարդապետի աշակերտները «սնեալ եւ վարժեալ առ ոտս սրբոյ Նշանիս Հաղբատայ»⁵⁰:

Հաջորդ ձեռագիրը ժողովածու է (ՄՄ 1912), ընդօրինակվել է 1220 թ. Հաղբատում⁵¹ երեք գրիչների ձեռքով, ուխտի առաջնորդ Հովհաննեսի ժամանակ⁵²: Առաջին մասի գրիչը (1ա-203բ) Մխիթարն է: Նրա մասին կենսագրա-

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

⁴⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. է, յօրինեց Ս. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1996, էջ 13:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 13:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 16:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Բաղկացած է Ա և Բ ձեռագրերից, երկուսի գրչության վայրն էլ Գ. Հովսեփյանը ենթադրաբար համարում է Հաղբատը, գրիչներին էլ ժամանակակից (Գ. Հովսեփյան, *Յիշատակարան ձեռագրաց*, Կ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 810): Ա. Մաթևոսյանը նույնպես, հետևելով Հովսեփյանին, գրչության վայրը համարում է Հաղբատը (*ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, էջ 124):

⁵² Այս թվականին Հաղբատի վանքի վանահայր է հիշատակվում Հովհաննես Բ Խաչենցին:

կան տվյալներ չկան, հիշատակվում են միայն Սարգիս քահանայի, Մկրտիչի և Բռնավորի անունները: Երկրորդ մասի⁵³ գրիչներն են Մարտիրոսը (204ա-273բ) և Կիրակոս փրկիստփան (274ա-324բ)⁵⁴: Մարտիրոս գրչի մասին նույնպես կենսագրական տվյալներ չկան. հայտնի է միայն նրա հորեղբոր՝ Սահակի անունը: Ձեռագրում հիշատակվում են նաև տեր Հովհաննեսի, նրա եղբոր՝ Վարդապետի, ում Կէրիոյնի անունները: ԺԸ դարում խաչատուր երեսը հավաքել է ձեռագրերը և կազմել լրացնելով պակաս մասերը:

Հաղբատում 1243 թ. ընդօրինակվել է նաև Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք Իմաստասիրութեան» գործը (ՄՄ 1747): Գրիչն է Հովհաննես կրոնավորը, պատվիրատուն Հաղբատի սպասավոր. «գաստուածաշնորհ» և «պատուական վարդապետ»⁵⁵ Պետրոսն է, որը նաև հանդես է գալիս որպես ձեռագրի կազմող:

Հաղբատում 1252 թ. ընդօրինակված մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարան պահվում է Եղմ. 3851 ձեռագրում⁵⁶: Ձեռագիրը բովանդակում է Հովհաննես Ավետարանչի Հայտնությունը, գրիչը Վարդանն է: Պատվիրատուն՝ Սարգիսը, որն ընդօրինակել է տվել նաև «զպատմութիւն զդարձ գերութեան անուանի եւ մեծագար ամենագով եւ աստուածունակ կենսակիր Սուրբ Նշանին»⁵⁷: Ձեռագիրը ընդօրինակվել է Հայոց Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի և Հաղբատի առաջնորդ Համազասպի օրոք՝ ի հիշատակ Սարգսի, իր ծնողների և եղբայրների, ինչպես նաև իր որդի Սուքիասի:

Հաղբատի հետ է կապված Վարդան Արևելցու անունը: Ուսումնասիրողները կարծում են, որ նա պետք է ծնված լինի 1197-1200 թթ. ոչ ուշ, հավանաբար Գանձակում, և մահացած՝ 1265-1271 թթ. միջև: Ըստ Օրմանյանի՝ Վարդան Արևելցին մահացել է 1271 թ. և թաղվել Հաղբատում⁵⁸, սակայն Վարդանի աշակերտ Տիրացու գրիչը 1267 թ. ընդօրինակված ձեռագրում հիշատակում է նրան որպես արդեն մահացածի. «Հոգւոյն երջանիկ հայր(ն) մեր եւ հասարակաց՝ Վարդան վարդապետն (՞) յառաջին հեղինակացն ի մերումս բացափայ-

⁵³ Բ ձեռագիրը բովանդակում է Տարոնի պատմությունը և Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր դրվագներից հատվածներ:

⁵⁴ Գ. Հովսեփյանն այս երկու գրիչների միմյանց ժամանակակից լինելը փաստում է նաև նրանով, որ Մարտիրոսի ձեռնով գրված Հովհան Մամիկոնյանի պատմության մի հատվածն էլ գրված է Կիրակոսի ձեռնով, մինչդեռ այդ հատվածի նախընթաց և հետընթաց մասերը Մարտիրոսինն են (Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 810):

⁵⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց Ս. Եգանեանը, Երևան, 2009, էջ 1074:

⁵⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. 11, կզմ. Նորայր արքեպս. Պողոսեան, Երուսաղէմ, տպ. Սբ. Յակոբեանց, 1991, էջ 294-295: Ձեռագիրը բովանդակում է Տրապիզոնի գյուղերի ու վիհակների նկարագրությունը, որտեղ տեղ է գտել նաև Հաղբատում ընդօրինակված այս ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը և հիշատակարանը:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 295:

⁵⁸ Տէ՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, գլուխ 1146:

լեալ ժամանակի, յամենեցունց ոգիս արեգակածագ փայլմամբն շողիւք լուսաւորել՝ ըստ բացման աշաց եւ ականջաց ներքին մարդոյն՝ արանց միանգամայն եւ կանանց, մեծաց եւ փոքր(ո)ւնց, եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, եւ ամենայն չափու հասակի, նաեւ աւտար ա[զգ]եաց եւս: Եւ այսպէս երկար ժամանակ ի ծերութիւն հասե(ա)լ պայ[մա]ն բարի քաղաքաւարութեամբ կեցեալ՝ ըստ կամացն Աստուծոյ՝ ի զարդ [եկեղեց]ո եւ պարծանս ուղղափառ հաւատացելոց, փոխեց դ (՞) եկեղեցականաց հանգիստն արդարոց. յիշատակ նորա արհնութեամբ եղիցի առաջի Աստուծոյ» (ՄՄ 4139, 488բ):

1265 թ. Հաղբատում Վարդան Արևելցին Կիրակոս վարդապետի պատվերով գրել է «Մեկնութիւն Երգո երգոյս»՝ հայոց Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի, Հեթում արքայի և վանքի առաջնորդ տեր Հովհաննեսի օրոք⁵⁹:

ՄՄ 2604 ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ 1295 թ. Հաղբատի առաջնորդ տեր Հովհաննեսը սրբագրել է Վարդան Արևելցու «Մեկնութիւն Հնգամատենի» գործը, իսկ նրա եղբորորդի Սարգիս քահանան «որ ի վարժ կր[թութեան] բանի է պարապեալ»⁶⁰, գրչին է շնորհել այդ ձեռագրի օրինակը:

Հաղբատից մեզ հասած հաջորդ ձեռագիրը Վարդան Արևելցու Տոնապատճառն է՝ ՄՄ 4139 (1267 թ.): Գրիչներն են՝ Հովսեփը և Տիրացուն⁶¹: Հովսեփ գրչի մասին կենսագրական տվյալներ չկան, միայն Տիրացու գրչի հիշատակարանում պահպանվել է հետևյալը. «զորդիացեալ եղբայրն իմ և զհոգեշնորհ զՅովսէփ մանուկ տիւք և սուրբ զարիւք (՞), որ զառաջնաբաժին գրոցս աշխատեալ գրեաց, յիշեցէք ի Տէր» (ՄՄ 4139, 280բ), մի այլ տեղում՝ «աշխատող գրոցս և զհոգոյ եղբայրն իմ Յոսէփ» (ՄՄ 4139, 438): Տիրացու գրիչը Վարդան Արևելցու աշակերտն էր, ծնունդով Վանանդ գավառից, գրչությամբ էր զբաղվել նաև Խոր Վիրապում, Հաղբատ էր եկել Հովհաննես հռետորի առաջնորդության օրոք: Համառոտ կերպով ներկայացրել է իր ուսուցչի վարքը (նա ընդօրինակել է նաև ՄՄ 1119, ՄՄ 1190, նոր Զուղայի 358 ձեռագրերը): Հիշատակարանում պահպանվել են Կաղաբերի և Մուլուքի անունները, որպես. «եկեղեցա-

⁵⁹ Հիշատակարանի նախագաղափար օրինակը պահպանվել է ՄՄ 1419 և ՄՄ 4834 ձեռագրերում:

⁶⁰ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 310:

⁶¹ Մատենադարանի համառոտ ձեռագրացուցակում (Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին՝ Օ Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, հ. Ա. Երևան, 1965, էջ 1156) Հովսեփ և Տիրացու գրիչներից բացի կա նաև երրորդ Գրիգոր գրչի անունը: Հավանաբար ցուցակի հեղինակները Գրիգորի անունը գրելիս հիմնվել են հետևյալ երկու հիշատակարանների վրա. 386ա «Յիշեա ի Տէր գյոզնամեղ գր[իչս] աղաչեմ» և 438ա «Յիշեա ի Տէր գաշխատող գր[ոցս] և զհոգոյ եղբայրն իմ Յոսէփ», որտեղ գր[իչս] և գր[ոցս] բառերը Գրիգոր են կարդացել: Հովսեփ գրիչը գրել է մինչև 134բ թերթը, և մինչև վերջ շարունակել Տիրացուն:

սէրք, աղքատասէրք և աւտարասէրք, այլեւ պատւիրանապահ՝ Աստուծոյ... արժանի յիշատակման եւ արժանի ողորմութեան եւ աւրհնութեան Աստուծոյ»⁶²:

1281 թ. Հաղբատում ընդօրինակվել է մի ժողովածու (ՄՄ 1324), որի գրիչներն են Հովհաննեսը, Բարսեղը և Աբրահամը: Հովհաննեսի մասին կենսագրական տվյալներ չկան, միայն հայտնում է, որ ծեր է, տկար, աչքի լույսը պակասած, իսկ մեկ այլ հիշատակարանում «յոյժ հեղիմ յաւրինակէս եւ այն զի պակասել ի լուսոյ եւ տկար մարմնով եւ անցեալ զաւուրբք» (ՄՄ 1324, 202բ):

Ձեռագրի հաշորդ գրիչն ու ստացողը Բարսեղ վարդապետն է, որն իր գիրը համարում է «խոշոր և անյարմար»⁶³: Ի հիշատակ Բարսեղ վարդապետի՝ Սբ. Բարսեղ Կեսարացու տոնի օրը ուխտի միաբանները պարտավորվում են անխափան պատարագ մատուցել: Հայտնի են նաև Բարսեղ վարդապետի եղբոր՝ Գոգիկի, ինչպես նաև Սահակի, Մարկոսի, Աբրահամի, Սարգսի և Դավթի անունները: Ձեռագրի վերջին մասի գրիչն Աբրահամն է: Նրա հետ հիշատակվում է նաև ոմն Վարդան, ով «շատ սպասաւորութիւն արար»⁶⁴:

Հետագայի հիշատակարանը գրվել է 1400 թ. Բագարատ գրչի ձեռքով, դառը և նեղ ժամանակ, երբ Լենկթեմուրը երրորդ անգամ էր արշավում երկրի վրա՝ քանդելով բազում եկեղեցիներ: Հիշատակվում է նաև Գրիգոր րաբունին՝ որպես «յոյս ապաստանի»⁶⁵:

1298 թ. Հաղբատի միաբան Գրիգոր աբեղան ընդօրինակել է մի Աստվածաշունչ⁶⁶:

Հաղբատի գրչության կենտրոնը ժն դարում

ԺԳ դ. Հաղբատի գրչության կենտրոնից ձեռագրեր չեն պահպանվել, թեև, անկասկած, այս դարում ևս շարունակվել է ձեռագրերի ընդօրինակությունը, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դրանք մեզ չեն հասել⁶⁷:

ԺԵ դ. Հաղբատում նորից գրչության կենտրոնը ծաղկում է, այս դարից մեզ է հասել շուրջ 12 ձեռագիր: Դարասկզբին գրված մի ձեռագրի մասին հիշատակում է Փիրղալեմյանը: Դա Գրիգոր Տաթևացու՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունն է, ընդօրինակել է 1410 թ. Աբել գրիչը, «ի վանս Սարկա-

⁶² Նույն տեղում, 488բ:

⁶³ Նույն տեղում, 356բ:

⁶⁴ Նույն տեղում, 442բ:

⁶⁵ Նույն տեղում, 215բ:

⁶⁶ Ա. Մաթևոսյան, «Հաղբատի գրչության կենտրոնը», *Էջմիածին*, 1971, էջ 47:

⁶⁷ 1317 թ. Գլաձորի գրիչ Սարգիսը Ոսկեփորիկի ընդօրինակության ժամանակ հիշատակում է իր հոգևոր եղբորը՝ Դավիթ Հաղբատեցուն: Վերջինս, հավանաբար ԺԳ դ. Հաղբատի գրչության կենտրոնի հետ ինչ-որ կապ ունեցող անձնավորություն է: Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վենետիկի, հ. Բ, էջ 857:

ւագայ»⁶⁸: Հավանաբար սա Հաղբատի վանքն է: Հաղբատում ընդօրինակված մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարանում պահպանվել է հետևյալը. «գրեցաւ գիրքս այս... ընդ հովանեաւ Սուրբ Նշանիս և Սուրբ Կաթողիկէիս և Սուրբ Գերեզմանիս Սարկաւագ վարդապետիս»⁶⁹: Փաստորեն միջնադարում Հաղբատավանքը կոչել են նաև Սարկավագի անվամբ:

Հաջորդ ձեռագիրը Շարակնոց է, ընդօրինակվել է 1437 թ.⁷⁰ Հաղբատում⁷¹ «ի վարդապետութեան մեծ ընթացումս և քաջ հոգևորիս Յովհաննէս վարդապետիս, ի յառաջնորդութեան տէր Զաքարէի, ձեռամբ յոքնամեղ, փծոն և անարհեստ գրչի Մարտիրոսի սուտանունն աբեղայի»⁷²: Մարտիրոս գրչի մասին կան կենսագրական որոշ տվյալներ: Նա եղել է Խոցաղեղի և Խոնդիկի որդին, որպես աբեղա սպասավորել է Հաղբատի վանքում: Հիշատակվում են նաև նրա հորեղբայր տեր Հունանը, եղբայր Սարգիսը և նրա կին Մամբանը, ինչպես նաև իր քույր Ուստիանը, ում մասին գրիչը նշում է. «միամտութեամբ սպասաւորեաց մեզ»⁷³: Ձեռագրի ստացողը նույն Մարտիրոս գրիչն է:

1438 թ. Հաղբատում ընդօրինակվել է նաև մի ճաշոց՝ Հովհաննէս գրչի ձեռամբ: Պատվիրատուն Աստվածատուր երեցն է, որ «բազում ժամանակաց այրի, ի Կոստեւոց երկրէն, ի գեղջէն Արծնոյ... յայս դառն և կսկծալի ժամանակիս, կարի աղքատութեամբ և չքաւորութեամբ ետու գրել զգիրքս ի յօտար երկիրս Վրաց, ի ձեռս Յոհաննէս քահանայի»⁷⁴: Ձեռագիրն ընդօրինակվել է տեր Զաքարիայի առաջնորդութեան և վրաց Ալեքսանդրի թագավորութեան, Օրբելյանների ցեղից Բեշքենի պարոնութեան օրոք:

Ձեռագրում պահպանվել է պատմական նշանակություն ունեցող մի հիշատակարան, որտեղ նկարագրված են երկրում թշնամու գործած սոսկալի ավերածություններն ու սպանողը, երբ «որդի մեծի խորագմին Թամուրին Շահուլիս կոչեցեալ, չորս անգամ բազում հեծելօք, անգուլթ և անագորոյն և անողորմ և ծարաւի արեան քրիստոնէից՝ երեկ (= եկն) ի վերայ աշխարհիս Թավրիզոյ, որ բազում և անասելի աւեր ած ի վերայ աշխարհիս Հայոց»⁷⁵: Դրա հետևանքով

⁶⁸ Ղ. Փիրղալեմեան, *Նօտարք Հայոց*, Կ. Պօլիս, 1888, էջ 35: Փիրղալեմյանը ձեռագիրը տեսել է էջմիածնում և արտագրել հիշատակարանը:

⁶⁹ Ժե դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա. (1401-1451), կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Երևան, 1955, էջ 475:

⁷⁰ Խաչիկյանի (էջ 201, 475) և Փիրղալեմյանի (էջ 52) մոտ հիշատակարը կրկնվում է թե՛ ՊԿԶ. (1417) և թե՛ ՊԶԶ. (1437) թվականների տակ:

⁷¹ *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, F. C. Conybeare, London, 1913, p. 96.

⁷² Ժե դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մաս Ա, էջ 475:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 476:

⁷⁴ Ղ. Փիրղալեմեան, *Նօտարք Հայոց*, էջ 115:

⁷⁵ Նույն տեղում:

ժողովրդի մի մասը սրով է կոտորվում կամ գերի է տարվում, մյուսներն էլ սովամահ են լինում կամ գազաններից հոշոտվում, երկիրն ամայանում է, վանքերը փակվում, պատարագներն ու ժամերգությունները դադարում, իսկ եկեղեցու սրբությունները հափշտակվում. «Եւ մեծ սուգ և ողբ և տրտմութիւն և կսկիծ հասաւ Հայոց եկեղեցեաց. և եղաք որպէս հինն Իսրայէլ՝ կոխան և այսպէս կատականաց ամենայն ազգաց, և այս ամենայն հասաւ և եկն ի վերայ մեր վասն ծովացեալ և անառակ և անդարձ և անզեղչ մեղաց մերոց»⁷⁶: Փիր-ղալեմյանը 1866 թ. ձեռագիրը տեսել է Վանի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում և արտագրել հիշատակարանը:

1441 թ. Հաղբատում ընդօրինակված մեկ այլ Ավետարանի՝ ՄՄ 6862-ի գրիչն անհայտ է⁷⁷: Ձեռագիրը գրվել է դառը և անբարի ժամանակում, «յորում սաստկացեալ էր սուրն իսմայելացոց ի վերայ մեր հալածանաւք, ըստ յառաջատես տեսլեանն սրբոյն Սահակայ, որ և տատանեալ ծփիմք ամենաներհակ արկածիւք ի ներքուստ և արտաքուստ, որ ափշութիւն տեսականի և մինչնումն գործոյս»⁷⁸: Այդ տարի Ջահնշահ խանը հարձակվում է Վրաստանի վրա, որովհետև վրացիները չէին հնազանդվում Թավրիզի խանին: Վրացիները փախչում են Ափխազք, իսկ այնտեղ մնում են Վրաստանում բնակվող հայերը: Թշնամին հարձակվում է հայերի վրա և քարկոծելով ու սրով սպանում մոտ 5000 մարդ՝ մայր ու մանուկ և 60-ից ավել քահանա ու կրոնավոր, շատ եկեղեցիներ հիմնահատակ քանդում: Յավոք, պատմական այս կարևոր հիշատակարանի հաջորդ թերթերը, որոնց մեջ հավանաբար եղել է նաև գրչի անունը, թափված են:

1455 թ. Հաղբատից մեզ է հասել մի Ավետարան (ՄՄ 6683)⁷⁹, որի գրիչը Գրիգոր աբեղան է: Ձեռագիրն ընդօրինակվել է Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսի, ուխտի առաջնորդ տեր Աստվածատուրի և Ջահնշահ խանի օրոք՝ «յիշխանութեան այլադաւան սեռի, որ յահէ և յերկեղէ նոցա մաշեալք և հալածական լինէաք փախստեալք և մոլորեալք, գերեալք և տատանեալք, ի յառաւել խստութենէ հարկապահանջութեան և ի յլուովութենէ գերելոցն և ի չքաւորութենէ ըն-

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Կազմի արձաթե խաչի վրա կա հետևյալ հիշատակարանը. «Սուր խաչ յիշատակ Խարզագին եւ իւր դստերն՝ Մեռոնի է, թվին ՌՁԴ ամի (1635)»: Ձեռագիրը 1485 թ. ստացել են Մուրադա աղան և նրա կին Թամարը, ի վայելում իրենց զավակների՝ տեր Առափել ֆահանայի, Մաթեոսի, Դուլիկի, Վարդանի, Շերանի և այլոց: 1556 թ. ձեռագիրը ստանում են Շուռուք գյուղաբաղաբի առաջնորդ Եղիա աղան և Կարապետ աղան. «ի հիշատակ վաստակոց եւ հալալ ինչից եւ վայելումն զաւակաց» (ՄՄ 6862, 86բ), ինչպես գրում է գրիչ Իսրայելը: 1716 թ. ձեռագիրը գնում է պարոն Վարդանը տեր Աստվածատուր կաթողիկոսի հայրապետության և նահանգի առաջնորդ Հովսեփ Աստվածաբան վարդապետի օրոք. «ի դուռն Ամենափրկիչ սուրբ եկեղեցոյն»: Ձեռագրի վերջին ստացողը Թադեոս ֆահանան է:

⁷⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 514:

⁷⁹ Ուրպես ձեռագրի հետագա ստացող հանդես է գալիս Միրում սարկաազը (247բ), իսկ վերջին ստացող՝ տէր Մատթեոս ֆահանան (252ա):

չից ոչ կարէր օգնել եղբայր եղբօր և ոչ ողորմէր ազգս ազգիս»⁸⁰: Գրիգոր արեւելան այս հալածանքների պատճառով փախչում և գալիս է Հաղբատի վանք, որտեղ նրան սիրով ընդունում է վանքի առաջնորդ Աստվածատուրը: Գրիգոր գրիչն արդեն զառամյալ ծերունի էր, երբ ձեռնարկեց այս Ավետարանի ընդօրինակությունը «անարժան ձեռք, մեղուցեալ հոգւով, խաւարեալ մտաւք, անարհեստ գրչօք, լրբենի դիմօք»⁸¹: Ստացողը Ամիրբեկ ծերունին է, հիշատակվում են նաև ստացողի կնոջ՝ էլիսաթունի, զավակների՝ Զուլալ-Խաթունի և Սադաղի անունները:

Ձեռագիրը հարուստ է մանրանկարներով: Աստղիկ Գևորգյանն այն համարում է ժե դ. Հաղբատի մանրանկարչական արվեստի լավագույն օրինակներից մեկը: Նրա կարծիքով մանրանկարիչը «Հաղբատի շնորհալի վարդապետներից է, ընդօրինակել է Սսի օրինակից»⁸²: Իսկ ըստ Ա. Մաթևոսյանի՝ մանրանկարիչը ձեռագրի գրիչն է: «Ավետարանը ծաղկել է գրիչը և ավետարանիչների նկարների խորքում պատկերել Հաղբատի վանքերի գմբեթներն ու կամարները»⁸³:

Հաջորդ ձեռագիրը ճաշոց է, ընդօրինակվել է 1458 թ. Հաղբատում (ՄՄ 6260): Ձեռագրի գրիչներն են Հովհաննեսը և Դանիելը, վերջինս ներկայանում է որպես «զսակաւ աշխատող»⁸⁴, քանզի գրել է միայն վերջին 564ա-9բ թերթերը: Ձեռագիրը ընդօրինակվել է Գրիգոր Ժ. կաթողիկոսի և Հաղբատի առաջնորդ տեր Աստվածատուրի օրոք: Հովհաննես գրիչը խնդրում է անմեղադիր լինել իրեն, քանզի «ծեր եմ և ծանրացեալ, աչքս ի լուսոյ է պակասել և դողդոջ մատունս ի գրելոյ»⁸⁵: Ձեռագրի ստացողներն են Հովհաննես քահանան՝ «Ամրակուեց առաջնորդ» (ՄՄ 6260, 323բ, 371ա) և Ջանազիզ վարպետը, հիշատակվում են նաև ստացողի հոր՝ Դավթի, մոր՝ Խէրիսաթունի, կնոջ՝ Մինա-Խաթունի, որդիների՝ Մկրտչի, Աստվածատուրի անունները, ինչպես նաև մյուս որդին՝ Հովհաննես ավագ երեցը. «որ ջերմեռանդ սըրտիւ եւ եռափափազ սիրով սկսնուլ ետ եւ ոչ հաս ի վերջին գիծ տառիս, եղիցի յիշատակ նորա ի սմա եւ ի վայելումն Սամուէլ քահանային եւ Մկրտիչ սարկաւագին» (ՄՄ 6260, 563ա): Ձեռագրի օրինակը շնորհել է տեր Հովհաննեսը, որ Ա. Մաթևոսյանի կարծիքով Սանահինի առաջնորդ Հովհաննես Սարկավագն է⁸⁶, իսկ որպես մանրանկարիչ հիշատակվում է Մանուէլը (ՄՄ 6260, 1ա, 198ա), որը ձեռագրեր է մանրա-

⁸⁰ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ (1451-1480), կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Երևան, 1958, էջ 51:

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Տե՛ս Ա. Գևորգեան, Անանուն հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտութիւն, IX-XVII դդ., Գանիրէ, 2005, էջ 196:

⁸³ Ա. Մաթևոսյան, Հաղբատի գրչության կենտրոնը, էջ 48-49:

⁸⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 99:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 98:

⁸⁶ Ա. Մաթևոսյան, Հաղբատի գրչության կենտրոնը, էջ 49:

նկարել նաև Տիրխիսում (ՄՄ 5784 և ՄՄ 6806), Կիկեթում (ՄՄ 7986): Նրա նկարազարդած մեկ այլ ձեռագիր էլ պահվում է էջմիածնի մատենադարանում (209)⁸⁷: Ըստ Աստղիկ Գևորգյանի՝ Մանուելը ձեռագիրը նկարազարդելիս օգտվել է Հովհաննես Սանահնեցուց⁸⁸ և իսկապես Հովհաննես Սանահնեցու և Մանուելի նկարների միջև առկա են ոճական նմանություններ: Ձեռագրի հիշատակարանը կարևորվում է նրանով, որ գրիչը տեղեկություն է հաղորդում Հաղբատի վանքի կրոնավորների մասին. «ի յաւուրս և ի ժամանակս յայս կան բազում կրանաւորք և աղաւթարարք՝ տէր Դուկաս, տէր Աստուածատուր փակակալ, Տիրատուր, Գրիգոր, Պետրոս, Գաւրգի, Յովհանէս, Մխիթար, Ներսէս, Յովանէս, Ոհանէս, Վարդան, Հայրապետ, Դաւիթ, Աբրահամ, Արթուր»⁸⁹:

Էջմիածնի մատենադարանում պահվող թ. 29 Ավետարանն ընդօրինակել է Վարդան արեղան Հաղբատում, 1488 թ.⁹⁰: Նրա մասին կենսագրական տվյալներ չունենք, միայն հայտնի է, որ եղել է Հաղբատի սուրբ ուխտի միաբան: Պատվիրատուն է հոնթիսաթունը ի հիշատակ իր ծնողների՝ Ջանբաղչի և Ազիզմելիքի, հանգուցյալ եղբոր՝ Հովհաննես քահանայի և մյուս եղբայրների՝ Մկրտչի և Մարտիրոս երեցի, Բարսեղի և Ղազարի, հորեղբոր՝ Սիմեոնի և որդու՝ Դուկասի: Հիշատակվում են նաև հոնթիսաթունի կենակից Դովթաթարը և նրա ծնողներ Հարազիզն ու Հեսանիսաթունը, եղբայր Շանչը և այլ ազգականներ: Պատվիրատուն «ի յոժար կամոք» այն նվիրել է իր եղբորորդուն՝ նորընծա Մարտիրոս քահանային: Ձեռագիրն ունի նաև նկարողի և կազմողի անանուն հիշատակարան, որից հետո կա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Ընդ նմին [յիշեցէք] զՎաղթանկն, որ կողին աշխատեցաւ»⁹¹:

1494 թ. Հաղբատում հաշատուր արեղան Հովհաննես վանահոր առաջնորդություն ժամանակ ընդօրինակել է մի Շարակնոց⁹²:

Նույն՝ 1494 թ. Հաղբատում ընդօրինակվել է նաև մի Մաշտոց (ՄՄ 8357)⁹³, Հայոց Սարգիս Գ. կաթողիկոսի և վանքի առաջնորդ տեր Հովհաննեսի

⁸⁷ Ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1463 թ., գրիչը Դավիթ արեղան է, վայրը հայտնի չէ, ենթադրաբար նշվում է Հաղբատը՝ հավանաբար հիմնվելով ձեռագրում հիշատակվող Դուկաս Հաղբատայ արքեպիսկոպոսի անվան վրա:

⁸⁸ Տե՛ս Ա. Գևորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն, IX-XIX դդ., Գանիրէ, 1988, էջ 361:

⁸⁹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 96:

⁹⁰ Հետագայում՝ 1640 թ., որպես ձեռագրի վերջին ստացող հիշատակվում է Ամիրը և իր ընտանիքը, որպես առաջին նորոգող՝ Ջուրապը, իսկ 1720 թ., որպես վերստին նորոգող և կազմել տվող՝ Նիկողայոսը:

⁹¹ «Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի», էջմիածին, 1950, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 84:

⁹² Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքեր, էջ 240:

⁹³ Ա. ձեռագիրն ընդօրինակվել է Հաղբատում՝ 1494 թ., Բ-ի գրչության վայրն անհայտ է, ընդօրինակվել է ԺԸ դ.:

օրոք: Ձեռագրի գրիչը ոմն աբեղա է, պատվիրատուն՝ Հակոբ քահանան, հիշատակվում են նաև Հակոբ քահանայի կնոջ՝ Թանկագիզի, զավակներին՝ Էրէմիի, Անանիի, Հովագեղի, Հազարգեղի, Ամիրի, դուստրերին՝ Շիրագի և Շուշանի, մոր՝ Շամամի, եղբոր՝ Հէրպետի անունները:

1498 թ. Հաղբատում ընդօրինակվում է Մաշտոց Ձեռնագրության (ՄՄ 1084): Գրիչը Փիլիպպոս եպիսկոպոսն է, ձեռագիրն ընդօրինակվել է Հայոց Սարգիս Գ. կաթողիկոսի օրոք, «յորս էաք փախուցեալ ի յանաւրինաց վասն դառնութեան ժամանակիս եւ ի ծանր հարկապահանջութենէ»⁹⁴: Հիշատակարանի հետևյալ հատվածից կարելի է ենթադրել, որ պատվիրատուն Սարգիս կաթողիկոսն էր և այն ընդօրինակվել էր Սբ. Էջմիածնի միաբանության համար. «Ով սուրբ հայրապետ եւ անուանակիր սրբոյն Սարգսի զաւրայվարին եւ սրբասնունս եպիսկոպոսք, եւ սիրողք սրբութեան քահանայք, եւ սարկաւագունք, եւ անմահութեանց արժանաւորք դպիրք, եւ ժողովուրդք, յերես անկեալ աղաչեմ զհանդիպող եղբայրքդ սուրբ Էջմիածնի աթոռոյդ՝ յիշել ի սուրբ յաղաթն ձեր զնուաստ ոգի Փիլիպպոս եպիսկոպոս՝ սակաւ աշխատող տառիս»⁹⁵:

Ժե դարավերջին Հաղբատում գրչությամբ էր զբաղվում նաև Մկրտիչ գրիչը: Նա Հաղբատի միաբան էր, որդին էր Խաչատուր քահանայի և Մերհիկի: Նրանից մեզ է հասել երկու Ավետարան: Մեկն ընդօրինակվել է 1498 թ. «ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Իգնատիոսին, ... ի խնդրոյ խոճայ Կարապետին եւ իւրայնոցն ամենեցուն»⁹⁶: Մյուսը՝ ՄՄ 6822, 1499 թ., Հայոց Սարգիս Գ. կաթողիկոսի օրոք, «որ յայսմ ամի ի հարկէ անօրինացն երեկ ի Հաղբատս»⁹⁷: Որպես ուխտի առաջնորդներ հիշատակվում են տեր Ստեփաննոս, տեր Իգնատիոս և տեր Հովհաննես արքեպիսկոպոսները: Տեր Իգնատիոսը հիշատակվում է նաև որպես «արհեպիսկոպոս քաջ քարտուղարս, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեան, որ մարմնօր պիտոյիւք կառաւարէր զմեզ»⁹⁸, իսկ Կարապետը հիշատակվում է որպես գրչի «զհոգևոր վարպետն» և «հայր վանացն»⁹⁹: Կարելի է ենթադրել, որ սա 1494 թ. Հաղբատում ընդօրինակված Շարակնոցի գրիչն է: Ծաղկողը տեր Հովհաննեսն է, մեկ այլ Հովհաննես դպիր հիշատակվում է որպես թուղթ կոկող և սպասավոր, նաև Կոստանդ դպիրը և Վրդանէս կուսակրոն տնտես աբեղան, վերջինս

⁹⁴ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, 3. Քեօսէան, Երևան, 2008, էջ 270-271:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 270:

⁹⁶ Հիշատակարանը պահպանվել է ՄՄ 6273 ձեռագրում, տե՛ս նաև Ժե դ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն Գ (1481-1500), Երևան, 1967, էջ 262: Ձեռագիրը գտնվել է Վանի Տիրամուր եկեղեցում:

⁹⁷ Ժե դ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 280:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 280-281:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 280:

«քաղցրահամ կերակրով զմեզ ճաշակեաց»¹⁰⁰, ինչպես նաև «զհանիկն իմ Հուսնիշատն, որ բազում աշխատութեամբ անոյց մեզ»¹⁰¹: Ձեռագրում պահվել է նաև Դավիթ րաբունապետի անունը:

Հաղբատի գրչության կենտրոնը ԺԷ-ԺԹ դդ.

ԺԷ դարում Հաղբատից մեզ է հասել մեկ ժողովածու՝ Եղմ. 519: Ձեռագրի գրիչը Հակոբ քահանան է՝ տեր Հայրապետի որդին: Գրիչը հիշատակում է իր որդիներին՝ հանգուցյալ Կոստանդինոսին, Ոսկանին, Աբգարին և դստերը՝ Փարասբեին, իր հարազատներին՝ Ազիզ փաշեի, հանգուցյալ եղբայրներին՝ տեր Մեսրոպի, Մանասեի և այլոց անունները: Հակոբ երեցը վաղուց է ցանկացել ունենալ այս մեկնությունները, քանի որ «ոչ գոյր աժմուստ յարկեզ տանս Աստուծոյ Հաղբատ, վասն որոյ աշխատեցա», և խնդրում է անմեղադիր լինել «խոշոր և պակաս» գրի համար, քանզի «աւրինակն յոյժ նուաստ էր, եւ անիմաստ գրչի ծրած նիշ»: Հիշատակվում է նաև Հովհաննեսի անունը, որն իր օգնությունն է ցուցաբերել ձեռագրի գրչության աշխատանքներին՝ «խազ քաշելով, ճարըւար քաշելով, կարմիր գրի աշխատանք առել»¹⁰²: Ստացողը նույն Հակոբ երեցն է:

Հաղբատում ընդօրինակված Վնտկ. 452 ձեռագրում (1195 թ.) կա 1714 թ. գրված հետևյալ հիշատակարանը. «Ես մեղաւոր եւ անարժան սարկաւազ Մարտիրոսս գրեցի, որ կոչի Հախպատեցի, օվ ոք կարդաք, մի բերան ողորմի ասէք, Աստուած ձեզ ողորմի: Թվին ՌՃԿԳ (1714) ի յամս»¹⁰³, ինչից կարելի է ենթադրել, որ ԺԷ դ. Հաղբատի վանքում Մարտիրոս գրիչ է եղել, սակայն նրա ընդօրինակված ձեռագրեր մեզ հայտնի չեն:

ԺԸ դ. Հաղբատից մեզ մի քանի ձեռագիր է հասել: 1826 թ. ընդօրինակվել է Պետրոս Բերթունյանի Քարոզգիրքը (ՄՄ 3747): Ձեռագիրն ունի մի քանի անանուն գրիչներ, որպես ձեռագրի ցանկերը կազմող և սրբագրիչ հանդես է գալիս Հովհաննես Արիմեցին: Ստացողը Սիմեոն արքեպիսկոպոս Բզնունեանն է:

Այս շրջանի գրիչներից հայտնի է Հովհաննես Արիմեցին, նրանից մեզ է հասել երկու ձեռագիր: Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թանգարանում են պահվում Հաղբատի ու Սանահնի վանքերին նվիրված նրա երկու գործերը: Նրա կենսագրության մասին քիչ բան գիտենք: Եղել է վարդապետ, կաթողիկոսի հետ այդ թվականներին եկել է Հաղբատ, և առիթից օգտվելով, կարողացել է գրել Հաղբատավանքի պատմությունը: Հովհաննես Արիմեցին իրեն անվանում է Եփրեմ կաթողիկոսի աշակերտը:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 281:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 280:

¹⁰² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Կ. Երկրորդ, կգմ. Ն. Պողարեանը, Երուսաղեմ, 1967, էջ 523:

¹⁰³ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Կ. Ը, էջ 254:

1827 թ. Հաղբատում Հովհաննես Արիմեցին գրել է «Պատմութիւն հռչակաւորի վանից Հաղբատայ Սուրբ Նշանի» գործը¹⁰⁴: Ձեռագիրը, որ բովանդակում է Հաղբատի պատմութիւնը՝ սկզբից մինչև 1827 թ., գրվել է Հայոց եփրեմ Ա. կաթողիկոսի, ուխտի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոսի և Վրաստանում Հայոց հոգևոր գործերի ծայրագույն կառավարիչ Ալեքդանդր Նևսկոյի օրոք¹⁰⁵:

Արիմեցու հաշորդ՝ «Պատմութիւն վանացն Հաղբատայ, Սանահնի եւ արձանագրութիւնք այլոց վանօրէից» գործը գրվել է 1827 թ. Հաղբատում¹⁰⁶: Ստացողը նույն Հովհաննես Արիմեցին է:

1827 թ. Զաքարիա վրդ. Գուլասպեան Բեհբուզեանցը Հաղբատի Սուրբ Նշան վանքում հեղինակել է 22 թերթանոց մի Տաղարան՝ Անտոն արքեպիսկոպոսի համար¹⁰⁷:

Հաղբատից մեզ հասած հաշորդ և, հավանաբար, վերջին ձեռագիրը (ՄՄ 6457) «Արիստակես Լաստիվերտցու Վասն անցից անցելոյ» գործն է՝ ընդօրինակված 1840 թ.: Գրիչն ու ստացողը Հովհաննես Երզնկյանցն է:

Այսպիսով, Հաղբատի գրչութեան կենտրոնից նշանակալից ձեռագրական ժառանգություն է պահպանվել: Առավել արդյունավետ գործունեության շրջաններ են եղել ԺԳ և ԺԵ դարերը: Տեղում գրված հիշատակարաններն արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանել վանքի և երկրամասի պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ:

¹⁰⁴ Մայր Յուզակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանաց թանգարանի, ձեռ. ք. 239:

¹⁰⁵ Տէս Յուզակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, հ. Բ, կազմող Լ. Մինասեան, Վիեննա, 1972, էջ 77, ձեռ. ք. 239:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, ձեռ. 251: Ձեռագիրը բովանդակում է Հովհաննես Արիմեցու տարբեր ժամանակներում գրված գործերը, որոնք 1873 թ. Ամենափրկիչ վանքում ի մի են հավաքվում և պահվում վանքի մատենադարանում:

¹⁰⁷ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Նոր-Քայազետի, ձեռ. ք. 6., կզ. Հ. Աճառեանը, Վիեննա, 1924, էջ 52:

ՀԱՂԲԱՏԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Ա. ՁԵՌԱԳՐԱՑՈՒՅԱԿՆԵՐ

Մաշտոցի անվան Մատենադարան

	Ձևագրի թվանամար	Բովանդակություն	Ժամանակ	Գրիչ	Մտվող	Կազմող	Ստացող	Նիստ, թերթերի քանակը, չափերը
1.	194	Մասունք Աստուածաշնչի	1207թ.	Առաքել Բահանա	—	—	Յունան Բահանայ	Թուղթ, 392, 25,3 x15,8
2.	777	Ժողովածոյ	ԺԳ դ.	—	—	—	—	Թուղթ, 131, 25x17
3.	1084	Մաշտոց Ձեռնադրու- թեան	1498 թ.	Փիլիպոս Լայիսկո- պոս	—	—	—	Թուղթ, 98 17,5 x12,8
4.	1324	Ժողովածոյ	1281թ.	Յոհան, Բարսեղ, Աբրահամ	—	—	Բարսեղ վարդա- պետ	Թուղթ, 475, 25 x16,5
5.	1577	Նարակնոց	ԺԳ դ.	Յովան- նէս Գրչապետ	—	—	Տէր Բարդո- ղիմէոս	Մագաղաթ (և թուղթ 10 թերթ, ժՁ- ԺԷ), 347, 13 x8,6
6.	1747	Դավիթ Ան- յաղթ, Սահ- մանն Իմաս- տասիրութեան	1243 թ.	Յոհաննէս Բահանայ	—	Պետրոս վարդա- պետ	Պետրոս վարդա- պետ	Թուղթ, 123, 16,8x12
7.	1912*	Ժողովածոյ	Ա. 1220 թ., Բ. ԺԱ դ.	Ա. Միլի- թար, Բ. Մարտի- րոս, Կի- րակոս	—	Ա. Խա- չատուր Երէց	Բ. Յով- հաննէս արեւպս	Ա. Թուղթ, 203+2-1, 25,5x16,5, Բ. Թուղթ, 121, 25,5x16,5
8.	2606	Միսիքար Գօշ, Մեկնութիւն մարգարէու- թեանն Երե- միայ	1198 թ.	Առաքել, Դավիթ	—	Վար- դան վրդ.	Դավիթ (գրիչ)	Թուղթ, 257, 26x17
9.	3747	Պետրոս Բերթումեան, Քարոզգիրք	1826 թ.	—	—	—	Սիմէօն Բզնու- նեանց	Թուղթ, 209, 35x21,5
10.	4139	Տօնապատեալ	1267թ.	Յովսէփ, Տիրացու Գրիչ, Գրիգոր	—	—	—	Թուղթ, 489, 25 x17

11.	5602	Գափք Քորայրեցի, Մեկնութիւն ճառից Գրիգորի Աստուածաբանի եւ Գրիգորի Նիսացոյ	1178 թ.	Գափք Քորայրեցի	—	—	—	Թուղթ, 272, 17x13
12.	6260	Ճաշոց	1458թ., ժե դ.	Յոհաննէս Բահանայ /Ա/, Գահինկ /Բ/	Մանուէլ եպիսկոպոս	—	Ջանագիգ վարպետ /Ա/	Թուղթ, 569, 31x21
13.	6288	Աւետարան	1211թ.	Յակովբ, Մարգարէ	Մարգարէ գրիչ /ժողովման վայրը՝ Հոռոմոս/	Աբրահամ /1211/, Ստեփանոս Բահանայ /1325/, Տիրաւա՞Բ /1497/	Սահակ վարդապետ	Մագաղաթ, 360, 30x22
14.	6457	Արիստակէս Լաստիվերոցի, Վասն անցից անցելոց	1840 թ.	Յոհաննէս Երզնկեանց	—	—	Յոհաննէս Երզնկեանց	Թուղթ, 150 21x11
15.	6683	Աւետարան	1455 թ.	Գրիգոր Երէց	—	—	Ամիրբէկ Ելիսաթուն	Թուղթ, 251, 19,5x15
16.	6822	Աւետարան	1499 թ.	Մկրտիչ արեղայ	Տէր Յովհաննէս	—	—	Թուղթ, 317, 18,5x13
17.	6862	Աւետարան	1441թ.	—	—	—	—	Թուղթ, 303, 18,5x13,7
18.	8357	Մաշտոց	1494 թ.	ոմն արեղայ /Ա/	—	—	Յակոբ Բահանայ /Ա/	Թուղթ, 101, 17,3x13,2

Երուսաղեմի սրբոց Յակոբյանց վանք

	Ձեռագրի թվանամարը	Քոլանդավորքին	Ժամանակ	Գրիչ	Մակիդ	Կազմող	Ստացող	Նիսի, բերքերի քանակը, չափսը
1.	519	Ժողովածոյ	ժէ ?	Յակոբ Երեց որդի տէր Հայրապետի	—	—	Յակոբ Երեց	Թուղթ, 528 22X15X5
2.	3851 ¹⁰⁸	Գիրք Յայտնութեան	1252	Սարգիս	—	—	Սարգիս Սա- մուխյանց Երեց	Թուղթ, 243

Վենետիկի Միսիթարյան մատենադարան

	Ձեռագրի թվանամարը	Քոլանդավորքին	Ժամանակ	Գրիչ	Մակիդ	Կազմող	Ստացող	Նիսի, բերքերի քանակը, չափսը
1.	5 /1206	Տօնապատեան	1218	—	—	—	Երկու եղբայր- ներ՝ Ստեփան- նոս եւ Սարգիս վարդապետներ	Թուղթ, 424 25X35
2.	251 /314	Հաստումն (ճառից Ս. Բարսղի), ԻԱ.	1173	Սարգիս	—	Յուսէփ վարդապետ	Բարսէղ (Եպս. Անոյ), ապա միաբան Հաղ- բատայ վա- նաց, ապա Կնեսագ Նիկողոս Արղուրեան եր- կայնաբագուկ	Թուղթ, 262, 37,5X28
3.	352 /1218	Ժողովածոյ	ժԲ	Գրիգոր	—	—	—	Թուղթ, 402 12,5X21
4.	452 /1552	Եփրեմ Ասորի, նաև (Ե-ԺԳ դ. Յիշատակա- րաններ, էջ 286)	1195	Խաչատուր արեղայ	—	—	նոյն Խաչատուր արեղայ	Թուղթ, 318 17,5X26,5

¹⁰⁸ Այս ձեռագիրը բաղկացած է մի քանի ձեռագրերից, որոնք ընդօրինակվել են տարբեր վայրերում, սա Գ ձեռագիրն է:

5.	953 /1600	Մեկնութիւն թղթոյն Պօ- ղոսի Առաքելոյ Եփրեմի եւ Յվհաննու Ոսկերեանի	999	Սիմեոն	—	Տիրանուն	Սիմեոն	Թուղթ, 450 11x18,2
----	--------------	---	-----	--------	---	----------	--------	------------------------------

Նոր-Ջուղայի ս. Ամենափրկիչ վանք

	Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակութիւն	Ժամանակ	Գրիչ	Ծաղկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի համարը, չափսը
1.	1/239	Պատմութիւն հոշա- կաւոր վանից Հաղ- թատայ սուրբ Նշանին	1827	Յովհաննէս վարդապետ Փօթիչանցի Դրիմեցի	—	—	—	Թուղթ, 96, 25,5x20x5
2.	532/251	Պատմութիւն վանացն Հաղթատայ, Սանանի եւ արձանագրութիւն այլոց վանօրէից, Յով- հաննէս եպիսկոպոս Սուրենեան	1827	Յովհաննէս եպիսկոպոս Սուրենեան	—	—	Յովհաննէս եպիսկոպոս Սուրենեան	Թուղթ, 224, 21,8x17

Մայր արքոս սուրբ Էջմիածնի մատենադարան

	Ձեռագրի թվահամարը	Բովանդակութիւն	Ժամանակ	Գրիչ	Ծաղկող	Կազմող	Ստացող	Նիւթ, թերթերի համարը, չափսը
1.	29	Աւետարան	1488	Վարդան արեղա	—	—	Խոնքիխարոն	Թուղթ, 257 21X16X7

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ

1.	47.	Շարակնոց	1437	Մարտիրոս	—	—	Գրիչ՞	—
----	-----	----------	------	----------	---	---	-------	---

Բ. ԱՅԼ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Փիրղալեմյան Ղևոնդ

	Ձեռագրի թվանամարը	Բովանդակության բովանդակություն	Ժամանակ	Գրիչ	Ծավալով	Կազմով	Ստացող	Նիսի, բերքերի քանակը, չափսը
1.	ՄՄ 6273	Աւետարան	1498	Մկրտիչ արեղայ	—	—	խոնայ Կարապետ	—
2.	Նոտարի Հայոց	Գրիգոր Տաթևացի, Մատթեոսի Աւե- տարանի Մեկնություն	1410	Աբել	—	—	—	—
3.	Նոտարի Հայոց	Հաշոց	1438	Յոհաննէս Բնն.	—	—	Աստուածա- տուր	—

**Հ. Անադյանի Նոր Բայազետի եկեղեցիներում մասնավոր անձանց մոտ տեսած և
նկարագրած ձեռագրերի**

	Ձեռագրի թվանամարը	Բովանդակության բովանդակություն	Ժամանակ	Գրիչ և ներկիմակ	Ծավալով	Կազմով	Ստացող	Նիսի, բերքերի քանակը, չափսը
1.	6	Տաղարան	1827	Զամարիա վրդ. Գուլասպեան	—	—	Անտոն արքայակ.	Թուրք, 22

Հիշատակարաններ

	Ձեռագրի թվանամարը	Բովանդակության բովանդակություն	Ժամանակ	Գրիչ	Ծավալով	Կազմով	Ստացող	Նիսի, բերքերի քանակը, չափսը
1.	—	Մեկնություն Երզն ¹⁰⁹ երգոյս	1265	Վարդան Արևելցի	—	—	—	—
2.	—	Աստուածաշունչ ¹¹⁰	1298	Գրիգոր արք.	—	—	—	—
3.	—	Շարակնոց ¹¹¹	1494	Խաչատուր արեղայ	—	—	—	—

¹⁰⁹ Նախագաղափար օրինակը տե՛ս ՄՄ 1419 և ՄՄ 4834 ձեռագրերում:

¹¹⁰ Մեսրոպ արք. Տեղ-Մովսիսյան, ցուցակ, Աստվածաշունչ, Մատենադարան անտիպ ձեռագրացուցակներ:

¹¹¹ Հ. Ոսկեան, Գուգարքի վանքեր, Վիեննա, 1960, էջ 240:

GAYANE TERZIAN
THE SCRIPTORIUM OF HAGHBAT

Key words: Matenadaran, manuscript, Gospel, scribe, commissioner, colophon, Davit‘ K‘obayrets‘i, Vardan Arewelts‘i.

The Monastery of Haghbat was founded in 976 by Khosrovanush, the wife of Ashot III the Merciful. Soon a scriptorium was created here. Scribe Simeon was the first prior and he himself copied the first manuscript in 999, namely, *St. Paul’s Epistles and Commentary on them* by John Chrysostom and Ephrem the Syrian; it is considered the second oldest Armenian manuscript on paper. The 13th and 15th centuries were very productive for the Haghbat scriptorium. The *History of Armenia* by Aristakēs Lastiverts‘i copied by Yovhannēs Erznkeants‘ in 1840 is the last manuscript copied in the scriptorium.

The total number of surviving manuscripts copied in Haghbat up to the 19th century is thirty-seven. Nineteen are kept in Matenadaran, four in the Mekhitarist collection in Venice, two in the Saint James Monastery of Jerusalem, one in Ejmiatsin, two in the Holy Saviour Cathedral in New Julfa, and one in the British Library. Information on seven more manuscripts copied in Haghbat may be drawn from the study by P‘irghalemean and from various catalogues.

ГАЯНЕ ТЕРЗЯН
СКРИПТОРИЙ АХБАТА

Ключевые слова: Матенадаран, рукопись, Евангелия, писец, заказчик, памятная запись, Давид Кобайреци, Вардан Аревелци.

Монастырь Ахбат был основан в 976 году усилиями царицы Хосровануш, жены царя Ашота III Милосердного. Вскоре здесь был создан скрипторий. Писец Симеон стал первым настоятелем Ахбатского монастыря, а в 999 году он завершил свою первую рукопись: “Послание апостола Павла, с толкованиями Ефрема (Сирина) и Иоанна Златоуста”, которая считается второй самой древней рукописью на бумаге. XIII-XV века считаются самыми плодовитыми в истории Ахбатского монастыря. В 1840 году писец Оганес Ерзнкянц скопировал *Историю Армении* Аристакаеса Ластиверци, последнюю работу скриптория.

В целом из работ Ахбатского скриптория до XIX века насчитывается около 37 дошедших до нас рукописей, основная часть которых хранится в Матенадаране имени Маштоца (19 рукописей), четыре в собрании Мхитаристов в Венеции, две в монастыре св. Якова в Иерусалиме, одна в Эчмиадзине, две в музее монастыря Святого Спаса в Новой-Джюльфе, одна в Британской библиотеке. Информация о семи рукописях, скопированных в монастыре Ахбат, почерпнута нами из труда Пирхалемяна и других источников.